

In de haarvaten van de samenleving

Een interview met hoogleraar Bob de Graaff en AIVD-medewerker Willem

Wouter Linmans en Key Tengeler

In juni van dit jaar ging *Leidschrift* in gesprek met professor Bob de Graaff, profileringshoogleraar Intelligence and security studies aan de Universiteit van Utrecht, en AIVD-medewerker Willem. Willem werkt sinds 1976 bij de dienst. De eerste jaren had hij vooral operationele functies, later bekleedde hij managementfuncties op het gebied van Binnenlandse Veiligheid en Inlichtingen Buitenland. Ter discussie stond de meest recente geschiedenis van de inlichtingenpraktijk en de vraag in hoeverre historische ontwikkelingen daarin doorklinken. Het gesprek, waarvan u hieronder de neerslag leest, vond plaats in het hoofdkantoor van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) te Zoetermeer.

Kunt u kort uiteenzetten wat de belangrijkste dreigingsbeelden van de afgelopen eeuw waren?

De Graaff: De georganiseerde vorm van inlichtingen- en veiligheidsdiensten in Nederland ontstond ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Begin 1919 werd de Centrale Inlichtingendienst (CI) opgericht, wat een wat misleidende term is omdat het eigenlijk een *veiligheidsdienst* was. We maken altijd onderscheid tussen *inlichtingendiensten* – offensief van karakter en gericht op het buitenland – en *veiligheidsdiensten* – gericht op het binnenland en in beginsel defensief van aard. De CI werd in het leven geroepen na afloop van de zogeheten Novemberrevolutie van 1918, waarbij communisten in Duitsland en elders poogden de landsregering omver te werpen. Die revolutie stelde in Nederland achteraf gezien niets voor, maar de Nederlandse regering kon toentertijd niet goed taxeren hoe groot de dreiging was. Om die reden, het goed informeren van de overheid over wat nou de reële dreiging is, is een centrale inlichtingendienst noodzakelijk. Veel mensen denken dat een inlichtingen- en veiligheidsdienst op aarde is om voortdurend uit te gaan van worst-case scenarios, omdat hij daaraan zijn bestaan ontleent, maar in Nederland heeft de geheime dienst voortdurend kunnen rapporteren dat de revolutiedreiging zo erg nog niet was. De voortdurende teneur van de rapportages van de in 1919 opgerichte CI was

Leidschrift, jaargang 30, nummer 3, oktober 2015

dat Nederlanders van traditie niet revolutionair waren en zulke gekke dingen niet zouden doen. “Het loopt in Nederland zo’n vaart niet”, luiden telkens de rapporten. Je ziet dat vaak, dat een inlichtingen- of veiligheidsdienst in het leven geroepen wordt naar aanleiding van een traumatische gebeurtenis die heel bepalend is voor hoe zo’n dienst opereert. Als je aan de Amerikanen vraagt waarom zij een inlichtingen- en veiligheidsdienst hebben, dan luidt het antwoord “Pearl Harbor”. Zo meenden zij na de aanslagen van 11 september 2001 weer “een Pearl Harbor” te hebben gehad. Als zij nu spreken over een mogelijk heel zware cyberaanval, dan spreken zij over een “elektronische Pearl Harbor”. Een dergelijke ingrijpende gebeurtenis gaat bijna in de genen van zo’n dienst zitten. Het interessante is dat in Nederland altijd een traditie heeft bestaan van enigszins op de rem trappen. Diezelfde houding vind je terug op de momenten waarop in de jaren zeventig in Nederland terroristische aanslagen werden gepleegd: “Ach, we hebben geen speciale bevoegdheden of extra capaciteit nodig, en laten we het vooral geen terrorisme noemen zolang er geen doden bij vallen”. In die houding is de laatste jaren nogal wat verandering gekomen.’

Is het dan zo dat niet de bedreiging, maar slechts de angst groter is geworden?

Willem: ‘Ik denk dat de dreiging in ieder geval minder voorspelbaar is geworden. In de jaren zeventig had je een heel aantal terroristische organisaties die geweld pleegden: de Rode Brigades [in Italië, red.], de Rote Armee Fraktion (RAF), de Irish Republican Army (IRA). Maar met de RAF wist je dat zij niet een voetbalwedstrijd Ajax-Feyenoord zou verstoren, omdat er altijd een relevantie aan hun aanslagen moest zitten. Dat gold ook voor de IRA, die niet op de gemiddelde Nederlander maar op specifiek Britse symbolen afging. Nu is “het Westen” doelwit en kan overal iets gebeuren. Dat heeft een enorme impact. Je zag het met de moord op Van Gogh, toen stond heel Nederland op z’n kop omdat iedereen opeens zag dat zoiets ook midden in Amsterdam kon gebeuren.’

De Graaff: ‘We hebben in de jaren zeventig in Nederland vrij veel bomaanslagen gekend, maar die vonden in het algemeen plaats op de momenten dat niemand in het gebouw aanwezig was en niemand in de auto

zat die tot ontploffing werd gebracht. Nu richten terroristen zich veel meer op symbolische doelwitten. Ook de groepen die daarvoor in aanmerking komen zijn vergroot. In de jaren zeventig was het niet denkbaar dat een scenarioschrijver, een columnist of een cartoonist slachtoffer zou worden van een aanslag.’

Willem. ‘Nu kan de gemiddelde burger bij wijze van spreken op straat onthoofd worden, alleen om te laten zien dat ze [de terroristen] het kunnen. Dat is nu heel sterk de drang van bijvoorbeeld IS: laten zien dat zij overal kunnen toeslaan. Ze geven bij wijze van spreken de boodschap af: “We kunnen morgen in Tietjerksteradeel iemand onthoofden”. En als je die boodschap dan ook nog als filmpje verspreidt, dan loopt niemand de volgende dag prettig over straat.’

De Graaff. ‘Zo’n veertig jaar geleden was terrorismebestrijding ook niet de core business van de Nederlandse veiligheidsdienst. Dat was toch de motivatie achter de spionagepraktijk, de eventuele vijfde colonne in eigen land. Dat is een wereld van verschil. Veel van de spionage werd destijds bedreven langs officiële vertegenwoordigers en vestigingen van bepaalde landen. Als je dacht dat er vanuit de Sovjetambassade door bijvoorbeeld de tweede ambassadesecretaris werd gespioneerd, dan zorgde je voor een observatiepost tegenover de ambassade. Op het moment dat je de auto van die ambassadesecretaris naar het hek zag rijden gaf je een seintje aan de ploeg die hem volgde en keek met wie hij nu weer in gesprek ging. Dat was tamelijk routineus en dat was niet alleen in Nederland zo. In Washington had je hele ploegen van de FBI die achter allerlei Oostblokdiplomaten aanreden. Dat was allemaal heel beheersbaar. Vandaag de dag gaat het om de vraag in welke Nederlandse huiskamer er achter een computer een aantal mensen zit te radicaliseren. Of dat gebeurt in een huiskamer in Schiedam, Amsterdam West of Delft is nog niet zo gemakkelijk uit te vinden. Dus je wordt als inlichtingen- en veiligheidsdienst veel meer de haarvaten van de samenleving ingelokt dan in het verleden het geval was.’

Willem. ‘Niet gelokt, die zoeken we bewust op. Het is voor ons heel belangrijk om te weten wat zich in die haarvaten afspeelt. Zeker omdat het internet een massa-aanbieder is. Je kunt een preek uit Saoedi-Arabië bij wijze van spreken binnen tien minuten hier op je beeldscherm hebben. Op webfora die niet altijd heel gemakkelijk te vinden zijn, zit men elkaar te

radicaliseren. Misschien is de helft daarvan grootspraak – want een tekstje op internet is gauw ingetoetst – maar er zijn er toch een paar die er consequenties aan verbinden. Tussen de uitreizigers die we de afgelopen jaren hebben gezien, zaten mensen die echt in een paar maanden tijd zo ver kwamen dat ze zeiden: “Ik pak m’n boeltje op en ik ga naar Syrië”. Het is voor ons daarom heel belangrijk om te weten wat er in die haarvaten speelt. Er zijn ook mensen die alleen theoretisch radicaliseren, dit kan tot een vorm van segregatie leiden waarin zij zich onttrekken aan de samenleving, maar dat is minder erg dan een wapen oppakken en de strijd aangaan. Dat kan hier zijn, maar het kan ook een stuk verderop. In dat geval zit je voortdurend met de vraag of je mensen bij de grens moet tegenhouden. Als je ze stopt, worden ze misschien zo gefrustreerd dat ze hier iets gaan doen, maar als je ze niet tegenhoudt weet je zeker dat ze daar een opleiding krijgen. Dat levert soms duivelse dilemma’s op.’

In hoeverre moet een inlichtingendienst in de samenleving doordringen? Bestaat het gevaar dat we te ver gaan in het preventief onderzoek?

Willem. ‘We doen dat onderzoek gericht. We zijn niet een stofzuiger waarin pas na de schoonmaak wordt gekeken wat er in de stofzuigerzak zit. Daar hebben we bovendien de omvang niet voor. We weten waar we naar zoeken en daar richten we onze inlichtingenmiddelen en onderzoekscapaciteiten op.’

De Graaff. ‘We hebben voorbeelden uit de Verenigde Staten gezien waar enorme hoeveelheden informatie naar boven zijn gehaald in het kader van *datamining*: eerst alle gegevens verzamelen en pas dan zoeken naar eventuele patronen of anomalieën om erachter te komen of daar misschien een terrorist of een ander radicaal iemand achter schuilt. Met andere woorden: eerst stofzuigen en dan pas kijken wat er in de zak zit. Tegen die methode zou ik bezwaar hebben, want dat maakt in potentie elke burger verdacht, tenzij uit de statistieken naar voren komt dat daar geen reden voor is.’

Willem. ‘Dat is dan ook absoluut niet toegestaan door onze wetgeving. Ook als wij *signals intelligence* [het onderscheppen van digitaal communicatieverkeer, red.] inzetten moeten we daarvoor een taplast of

tapbevel voorleggen aan de minister. Daarin staat precies beschreven wat we zoeken en hoe we dat gaan vinden. Dat is dus heel wat anders dan het neerzetten van een satelliet en hopen dat er wat bruikbaar tussens zit.’

Was het een schok toen enige tijd geleden naar buiten kwam dat de NSA wel heel veel data verzamelde waarvan het publiek niet op de hoogte was?

De Graaff: ‘Het publiek was niet op de hoogte, maar voor iedereen die een beetje in het veld werkzaam was, was het helemaal niet zo nieuw. Er zijn in de afgelopen jaren diverse mensen geweest, ook vóór Edward Snowden, die uit de NSA gestapt zijn en die ruchtbaarheid hebben gegeven aan hun bezwaren. Zij stapten uit de organisatie vanwege de ontwikkelingen die de NSA doormaakte, namelijk het steeds meer in gebruik raken van de stofzuigermethode waarover we zojuist spraken. Deze mensen zeiden het niet professioneel te vinden dat analyse op de achtergrond kwam te staan wanneer te zeer werd vertrouwd op de enorme technologische spankracht die de Amerikanen aan de dag konden leggen. Daarnaast leefde bij hen het idee dat die praktijken niet pasten bij de democratische Verenigde Staten waarvoor zij ooit in dienst getreden waren. Het punt dat een grote rol speelde rond Snowden, was dat het grote publiek het inderdaad niet wist en zich overvallen voelde. Er zat een discrepantie tussen wat er gebeurde en wat het publiek wist en die was heel groot.’

Willem: ‘Onze wetgeving is er juist op gericht dat mensen moeten kunnen weten wat wij kunnen inzetten. Het Europees Hof van de Rechten van de Mens vindt dat ook nodig, en terecht.’

De Graaff: ‘Maar je hebt nu dus de rare situatie gekregen dat het publiek zich in eerste instantie overvallen heeft gevoeld door Snowden. En in tweede instantie neemt dat publiek het al bijna als voor waar aan dat inlichtingen- en veiligheidsdiensten alles kunnen. [De Graaff wijst naar een leeg glas op tafel] Met een satelliet zouden ze kunnen zien wat er net in dit glas zat. Daarmee komen inlichtingen- en veiligheidsdiensten in de problemen op het moment dat er toch een aanslag plaatsvindt, want het publiek accepteert geen risico’s meer tegenwoordig. De burger denkt: “Als de geheime dienst eigenlijk alles al wist, hoe heeft dit dan toch kunnen gebeuren?”’

Willem: ‘Je moet volgens een bepaalde systematiek werken omdat je te veel targets hebt. Je moet die doelwitten wegen en daar heb je bepaalde criteria voor nodig. En als iemand daaraan voldoet dan rechtvaardigt dat een bepaalde inzet. Als een persoon daar niet aan voldoet, dan kan die wel in beeld zijn, maar niet 24 uur per dag en zeven dagen per de week in de gaten worden gehouden.’

De Graaff: ‘Maar je krijgt dat niet uitgelegd op het moment dat er net een aanslag is gepleegd.’

Willem: ‘Nee, want dan zal iedereen zeggen: “Maar jullie hadden ze toch in beeld, dat staat toch in de administratie?” Daarom zijn menselijke bronnen heel belangrijk. Natuurlijk heb je analyse van data nodig, maar dat zegt niet altijd iets over de intenties van personen, daar heb je gewoon de mensen op straat voor nodig die gefiltreerd zijn in bepaalde clubs, groeperingen of bewegingen. En dat is door de eeuwen heen – als je terreur even in een historisch perspectief zet – eigenlijk nooit veranderd.’

Wat is de relatie tussen de wetenschappelijke en uitvoerende sfeer? Zijn dat twee volledig gescheiden werelden?

De Graaff: ‘Ik denk dat de belangrijkste scheiding ligt in het feit dat de wereld van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten een wereld is waar geheimen bewaard moeten worden, hoewel er nu wel een trend bestaat naar transparantie en het publiceren van rapporten. Maar er heerst in de inlichtingenpraktijk geen academische vrijheid. Hij heet Willem, en niet meer. Als wetenschapper kun je vrij speculeren over bepaalde dingen. Als Willem gaat speculeren over bepaalde zaken, dan heeft dat meteen hele grote maatschappelijke en politieke consequenties. Het raakvlak tussen beide werelden zit juist op het terrein van de analyse. De wetenschap streeft naar eeuwige waarheden. In de inlichtingen- en veiligheidsdiensten is kennis echter heel kortstondig. Een bepaald soort kennis kan over een uur, als een informant zijn kennis komt brengen of als een nieuw stukje informatie uit de lucht geplukt is, weer ter discussie staan. Dus ik ben altijd geneigd te zeggen dat een inlichtingen- en veiligheidsdienst een beetje tussen wetenschap en journalistiek in zit.’

Willem: ‘Ik ben het volledig met je eens. Het verzamelen van gegevens is geen doel op zich. Er moet iets mee gebeuren, en dat moet vrij snel. Aan de andere kant vonden in de spionagewereld soms operaties plaats die twintig jaar draaiden, omdat je dan prima kon zien hoe die praktijken toen verliepen. Dan moest je voortdurend de afweging maken wat er aan informatie naar Rusland verdween en of het zo erg was dat het inlichtingenverkeer gestopt moest worden. Mogelijk was het helemaal niet zo erg wat er gebeurde en was het verlies voor hen veel groter omdat ze voortdurend identiteiten en methodieken prijsgaven waar we weer andere infiltranten en spionnen mee konden onderkennen.’

De Graaff: ‘Toen kon je zeggen: “Achter de muren van dit gebouw zit een kunde die je daarbuiten niet vindt”. Dat is nu heel erg veranderd, er is nu veel meer concurrentie van kennis. Ik hoorde laatst op de radio over een achttienjarige jongen die kaarten maakte van Syrië waarop je precies de loop van het conflict kon zien. Een andere man bracht alle overlijdensberichten in kaart om op grond daarvan vast te stellen waar de *foreign fighters* vandaan kwamen. Dat is puur inlichtingenwerk dat nu gewoon wordt gedaan door iemand die de hele dag zit te werken en die om zes uur ’s avonds de warme prak achter de kiezen heeft en daar in zijn vrije tijd aan werkt.’

Willem: ‘Dat zie je ook regelmatig in onze producten terug. Het feit dat er een gerucht is dat iemand is overleden is nieuws, maar wij willen weten of hij daadwerkelijk is overleden. In het kader van het MH17-onderzoek had je een Britse website die enorm veel informatie verzamelde middels Youtube-filmpjes en meldingen van burgers, een vorm van *public journalism*. Dat werd allemaal keurig aan elkaar geplakt en de website kwam met een mooi verhaal. Sommige dingen kunnen we misschien gebruiken en proberen daar een verificatieslag overheen te doen. In die zin zie ik dat alleen maar als hulp van buitenaf.’